

УДК 340.1;342:124.5(477)

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.1

Наталія Батанова

Кандидат юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу міжгалузевих і порівняльних правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0003-1828-6708

E-mail: batanova@ukr.net

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В АСПЕКТІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО РОЗУМІННЯ ВЧЕННЯ ПРО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

THE PHENOMENON OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE ASPECT OF THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL UNDERSTANDING OF THE DOCTRINE OF CONSTITUTIONALISM

Nataliia Batanova

Candidate of Law Science, Senior Researcher, Senior Researcher of Department of Interdisciplinary and Comparative Legal Studies, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract | The article examines the phenomenon of constitutional and legal responsibility in the context of the theory of modern constitutionalism. It is argued that constitutional and legal liability is a tool for maintaining the constitutional legal order and establishing the regime of constitutional legality in law-making and law enforcement activities of public authorities and public officials. The author proves that legal liability in general and, first of all, constitutional and legal liability, is an integral part of the mechanism of constitutional support for the activities of public authorities, having become a kind of constitutional standard. In the author's opinion, it is in this capacity that constitutional and legal liability should be considered from the perspective of the classical theory of constitutionalism.

The author substantiates the concept of constitutional and legal responsibility as an immanent component of the system of constitutionalism. The author concludes that the issue of doctrinal understanding and practical implementation of constitutional and legal responsibility as a dominant feature of the rule of law and organic constitutionalism is of theoretical and practical importance. The author proves the relationship between

constitutionalism and constitutional and legal responsibility on the basis of the phenomenological method. The author believes that phenomenology is an intermediary between theory and practice, and the institution of constitutional and legal responsibility is an intermediate link between the theory of constitutionalism and the practice of its implementation. To a large extent, the intertwining of problems of implementation practice and shortcomings of the modern theory of constitutional and legal liability, as well as, in principle, of national constitutional law in general, can be resolved only by the method of phenomenology. Therefore, the correlation and mutual influence of these phenomena of constitutional law in the context of the doctrinal framework of constitutional and legal responsibility is becoming one of the most relevant areas of modern constitutional studies.

The author proves that constitutionalism in itself is an extremely complex phenomenon, and even more so in systemic interaction with constitutional and legal responsibility. This kind of combination is sometimes presumed to be a fact of life. However, there are no thorough studies on this issue in domestic science. This is evidenced by the definitions of the concept of constitutionalism available in modern constitutional doctrine, as well as conceptual approaches to understanding constitutional and legal responsibility. That is why, in the author's opinion, the most optimal approach is to establish such systemic links and to define the coordinates of the institute of constitutional and legal responsibility in relation to the basic phenomenon of modern constitutional law - constitutionalism.

Keywords: constitutional and legal responsibility, constitutional law, constitutionalism, constitutional law and order, constitutional order.

Анотація | У статті досліджується феномен конституційно-правової відповідальності в аспекті теорії сучасного конституціоналізму. Стверджується, що інструментом підтримки конституційного правопорядку, утвердження режиму конституційної законності в правотворчій і правозастосовній діяльності органів і посадових осіб публічної влади є конституційно-правова відповідальність. Доводиться, що юридична відповідальність в цілому та, насамперед, конституційно-правова відповідальність, є невід'ємною складовою механізму конституційного забезпечення діяльності публічно-владних структур, перейшовши в розряд свого роду конституційного стандарту. На думку автора, саме в такій якості конституційно-правову відповідальність слід розглядати з точки зору класичної теорії конституціоналізму.

Обґрунтовується концепція конституційно-правової відповідальності як іманентної складової системи конституціоналізму. Робиться висновок щодо теоретичного та практичного значення питання щодо доктринального розуміння та практичної реалізації конституційно-правової відповідальності як домінанти правової державності та органічного конституціоналізму. Взаємозв'язок між конституціоналізмом та конституційно-правовою відповідальністю доводиться на основі феноменологічного методу. Автор вважає, що феноменологія є посередником між теорією та практикою, а інститут конституційно-правової відповідальності є проміжною ланкою між теорією конституціоналізму та практикою його втілення. Значною мірою переплетення проблем практики реалізації та недоліків сучасної теорії конституційно-правової відповідальності, як, в принципі, й в цілому національного конституційного права, можливо розв'язати лише методом феноменології. У силу цього, співвідношення та взаємовплив цих феноменів конституційного права в контексті доктринальної бази конституційно-правової відповідальності стає одним з найактуальніших напрямків сучасної конституціоналістики.

Автор доводить, що конституціоналізм сам по собі явище надзвичайно складне, а у системній взаємодії з конституційно-правовою відповідальністю тим більше. Такого роду поєднання подекуди презюмуються як факт, що сам собою розуміється. Але ґрунтовних досліджень з цієї проблематики у вітчизняній науці не має. Свідченням тому є наявні у сучасній конституційній доктрині визначення поняття конституціоналізму, а також концептуальні підходи до розуміння конституційно-правової відповідальності. Саме тому, на думку автора, найбільш оптимальний підхід полягає у встановленні таких системних зв'язків та встановленні координат інституту конституційно-правової відповідальності відносно базисного феномену сучасного конституційного права – конституціоналізму.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційне право, конституціоналізм, конституційний правопорядок, конституційний лад.

Постановка проблеми. Проблема конституціоналізму є однією з основних не тільки в конституційно-правовій науці, а й у сучасній практиці функціонування громадянського суспільства і правової держави. Природа їхньої взаємодії значною мірою залежить як від загальної спрямованості конституційного права і процесу, органічно пов'язаних із формуванням конституційного ладу та гарантіями його функціонування, у системі яких особливе місце посідає конституційно-правова відповідальність суб'єктів конституційного права. Розглядаючи конституційний лад як певний механізм організації та функціонування громадянського суспільства і правової держави, а також політико-правових і соціально-економічних взаємовідносин суб'єктів конституційного права і процесу, необхідно визначити, які принципи становлять основу забезпечення такого механізму. Їх виявлення неможливе без аналізу феноменології конституціоналізму та інституту, іманентного його системі, – конституційно-правової відповідальності.

З огляду на те, що в межах сучасної конституційно-правової науки немає єдиного підходу як до визначення конституціоналізму, так і конституційно-правової відповідальності, ці категорії конституційного права потребують уточнення та конкретизації, зокрема й в аспекті їхнього співвідношення та взаємодії. Перманентні конституційні кризи, що відбуваються в умовах формування правової держави та інститутів громадянського суспільства, потребують наукового пояснення та пошуку шляхів їх подолання. Вивчення у зв'язку з цим теорії та практики конституціоналізму, який передбачає, що в умовах становлення конституційного правопорядку суб'єкти, котрі посягають на фундаментальні конституційні цінності, повинні нести відповідну відповідальність, є одним з ключових завдань не лише вітчизняних учених-конституціоналістів, а й політичних лідерів, громадських діячів, депутатів парламенту, представницьких органів місцевого самоврядування, суддів тощо.

Таким чином, пильна увага до конституціоналізму як предмета наукового аналізу та активний пошук ефективних гарантій реалізації й захисту його основних принципів у взаємодії громадянського суспільства і правової держави, зокрема й шляхом застосування заходів конституційно-правової відповідальності, свідчать про значущість та актуальність теми цього дослідження.

Стан опрацювання. Питання конституціоналізму в його теоретичному та праксеологічному аспектах досліджували такі вітчизняні науковці, як Ю. Г. Барабаш, Д. М. Белов, О. М. Бориславська, В. Д. Бринцев, І. І. Забокрицький, В. Б. Ковальчук, М. І. Козюбра, А. Р. Крусян, Є. О. Львова, М. П. Орзіх, В. В. Речицький, М. В. Савчин, І. Д. Сліденко, П. Б. Стецюк, В. М. Шаповал, С. В. Шевчук та ін.

У свою чергу, наявні в Україні наукові дослідження загальних та інституціональних проблем конституційно-правової відповідальності представлені у працях М. М. Вишневської, В. В. Гецько, А. А. Єзерова, В. В. Книша, Л. Т. Кривенко, О. В. Краснікової, О. О. Майданник, О. В. Мельник, Л. Р. Наливайко, О. В. Олькіної, В. Ф. Погорілка, В. І. Полевого, Г. І. Салівона, О. В. Скрипнюка, Т. М. Слободяник, О. В. Совгирі, Ю. М. Тодици, В. І. Топузова, В. Л. Федоренка, А. О. Червяцовой та ін.

Метою статті є дослідження проблематики взаємозв'язків між такими феноменами, як конституціоналізм та конституційно-правова відповідальність.

Виклад матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку правової державності в демократичних країнах світу характеризується кардинальними змінами механізму її організації та функціонування, а також обсягом і формою її конституційної регламентації. Вагоме місце в системі її принципів посіла ідея відповідальної влади. Так, наприклад, І. Д. Сліденко «гарантованість визначеного конституцією масиву відносин, пов'язаних із функціонуванням правової держави» пов'язує поряд з іншими елементами, з «конституційною відповідальністю вищих посадових осіб держави»¹.

Протягом останніх десятиліть юридична відповідальність загалом та, передусім, конституційно-правова відповідальність стала невід'ємною складовою механізму конституційного забезпе-

¹ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 47.

чення діяльності публічно-владних структур, перетворившись на своєрідний конституційний стандарт. Саме в такій якості конституційно-правову відповідальність слід розглядати з погляду класичної теорії конституціоналізму.

Теоретико-концептуальні засади конституційно-правової відповідальності сьогодні потребують значних удосконалень, уточнень, додаткових досліджень, інновацій щодо обсягу та форми конституційної регламентації деяких ключових аспектів її функціонування, а саме: генеза та чинники виникнення, а також впливу на неї принципів конституціоналізму; проблеми запровадження інституту конституційно-правової відповідальності в демократичній державі; особливості її природи та позиціонування в системі сучасного конституціоналізму; вплив конституційно-правової відповідальності на процеси демократичної трансформації, особливості застосування її санкцій тощо.

У цьому контексті доктринальне осмислення феномену конституційно-правової відповідальності значною мірою детерміноване загалом станом сучасної теорії права та, зокрема, теорії конституційного права і конституціоналізму стосовно їхньої методології, а також викликами конституційної практики, серед яких найвагомішими є модернізаційні процеси в усіх сферах суспільного, державного та правового життя.

У праксеологічному вимірі йдеться, по-перше, про відмінності конституційного регулювання в різних країнах, що зумовлено їхніми історичними та конституційними традиціями; загальною, правовою і конституційною культурою; правовою і конституційною спадщиною; загальним і конституційним праворозумінням; загальними і спеціальними джерелами права тощо. По-друге, йдеться про перманентні конституційні перетворення, насамперед пов'язані з ухваленням конституцій нового покоління в багатьох державах. Нарешті, по-третє, необхідно враховувати тенденції розвитку конституційного права та конституціоналізму в сучасному світі.

У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А. Р. Крусян, яка обґрунтовує, що «система конституціоналізму характеризується такою властивістю, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища повинна враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А. Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються для характеристики найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації в різних соціальних сферах, а з другого – не мають єдиного, уніфікованого визначення, попри достатню кількість наукових розробок із цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації дає підстави підсумувати, що за сутністю та основним змістом глобалізація – багаточинникове явище, яке має різнобічну соціальну природу та виявляється в синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та інших сферах сучасної цивілізації»².

Протягом останніх десятиліть у вітчизняній конституційній та політичній доктрині феномен конституціоналізму набув такої колосальної популярності, що, як зазначає В. Д. Бринцев, виникає

² Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–128.

враження, ніби відповідний термін у рейтингу найбільш вживаних у наукових публікаціях стабільно посідає перше місце, і лише лінивий не зробив внеску в розкриття його сутності³. Втім, різноманітність підходів щодо розуміння феномену конституціоналізму^{4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14}, а внаслідок цього – відсутність єдиних загальнометодологічних засад у доктрині конституційного права, слід розглядати як природне явище в сучасному правознавстві. Методологічний плюралізм, характерний для юридичної науки загалом та, зокрема, науки конституційного права на теперішньому етапі її розвитку, зумовлений як усією попередньою еволюцією наукового знання, так і традиціями вітчизняного праворозуміння та, передусім, конституційного праворозуміння¹⁵.

Одним із завдань сучасної юридичної науки є не лише переосмислення конституційного права в його історично мінливих і політично зумовлених формах, що характерно для конституційного праворозуміння на основі етатистської теорії, зокрема, його спрощеного розуміння як «сукупності конституційно-правових норм, які регулюють політико-правові суспільні відносини, пов'язані із взаємовідносинами особи з державою, реалізацією народного волевиявлення, організації та здійсненням державної влади і місцевого самоврядування, закріпленням соціально-економічних основ владарювання, а також визначенням територіальної організації держави»¹⁶, а й опис аксіологічної, онтологічної, гносеологічної й телеологічної структури конституційного права, який дає змогу охарактеризувати його сутність як соціального явища. Так, на думку М. П. Орзіха, «у дійсності методологія конституційного права це передусім теорія і практика конституційного підходу не тільки щодо конституційно-правових інститутів, нормативних правоположень, конституційних постулатів (аксіоматичних положень, принципів), але ж до конституційних процесів (конституціоналізації), які, за власною природою, «втягують» практично увесь спектр різноманітних суспільних відносин, що впливають на конституційну дійсність та не обмежені загальновизнаними наукою і практикою суто конституційними явищами»¹⁷.

У зв'язку з цим на перший план виходять аксіологічні проблеми, що стосуються обґрунтування цінності конституціоналізму та конституційного права¹⁸. Я. В. Якимович зазначає: «Виходячи з того, що «аксіологічною основою держави та найменшою організаційною одиницею публічного управління є людина», зазначає Якимович, «саме вона стає сутністю суб'єкта конституційно-

³ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 к. К. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 6.

⁴ Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.

⁵ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. 428 с.

⁶ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.

⁷ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 2: монографія. Харків: Право, 2015. 376 с.

⁸ Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. 263 с.

⁹ Забокрицький І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 396 с.

¹⁰ Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.

¹¹ Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.

¹² Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. 564 с.

¹³ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія. Київ: Салком; Юрінком Інтер, 2005. 560 с. та ін.

¹⁴ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

¹⁵ Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. С. 21-28.

¹⁶ Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 16.

¹⁷ Орзіх М. П. Конституціоналістика у складі юридичних терміно-понять. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2009. Т. VIII. С. 120-121.

¹⁸ Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 224 с.; Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 243 с. та ін.

правових відносин. Звідси бере початок антропоцентризм, котрий не як поняття, а як явище є частиною конституціоналізму»¹⁹. Звідси постає необхідність концептуального дослідження аксіологічної та, обумовленої ціннісним підходом, онтологічної, гносеологічної та телеологічної структури конституційного права на засадах феноменологічного методу, який сприяє розгляду конституційно-правової реальності, що сприймається як на рівні індивідуальних суб'єктивних переживань, так і на рівні наявної системи правовідносин, пов'язаних із колективним суспільним усвідомленням, визнанням цінності конституційного права та поясненням сутності конституціоналізму ціннісними феноменами.

У цьому контексті важливого методологічного значення набуває позиція Ю. І. Турянського, який обґрунтовує сучасне тлумачення конституціоналізму як «правової ідеології, що увібрала всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих та правотворчих процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та справедливості суспільного життя та забезпечення людської гідності, прав і свобод людини», а також положення про «сутність сучасної доктрини конституціоналізму як ідеологічної основи прав людини та визначальної матриці функціонування прав людини нового покоління»²⁰.

З огляду на відповідні методологічні підходи, питання доктринального розуміння та практичної реалізації конституційно-правової відповідальності як домінанти правової державності й конституціоналізму є чи не найактуальнішим. У цьому аспекті, як феноменологія є посередником між теорією та практикою, так і інститут конституційно-правової відповідальності є проміжною ланкою між теорією конституціоналізму та практикою правового захисту Конституції. Проблеми практики реалізації та недоліки сучасної теорії конституційно-правової відповідальності, що стосуються, власне, і загалом національного конституційного права, значною мірою можна розв'язати лише методом феноменології.

Ми вже неодноразово наголошували, що дієвий інститут конституційно-правової відповідальності, без сумніву, є однією з ключових умов становлення конституціоналізму, що підтверджується практичним досвідом функціонування конституційної державності в сучасному світі. Саме співвідношенню та взаємовпливу цих явищ у контексті доктринальних засад конституційно-правової відповідальності й буде присвячена ця стаття.

Конституціоналізм сам по собі є надзвичайно складним явищем, а в системній взаємодії з конституційно-правовою відповідальністю — тим більше. Зауважимо, що такі поєднання подекуди розглядаються як доконаний факт, проте, як правило, далі справа не просувається, і жодних доктринальних обґрунтувань цьому вітчизняна конституціоналістика не пропонує. Так, наприклад, В. В. Книш обґрунтовує ідею про обумовленість інституту конституційно-правової відповідальності історичними особливостями становлення та розвитку вітчизняного конституціоналізму²¹, а також аналізує досвід конституційно-правової відповідальності «на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн»²², утім жодних аргументів на користь включення конституційно-правової відповідальності до системи конституціоналізму не наводить.

Переконалим свідченням цього є і наведені нижче визначення конституціоналізму, а також наявні доктринальні підходи до розуміння конституційно-правової відповідальності. Парадоксальність такої прогалини в конституційній доктрині посилюється наявністю доволі оригінальних підходів і плідних пошуків у теорії сучасної конституціоналістики.

Саме тому найоптимальніший підхід полягає у встановленні таких системних зв'язків і визначенні координат цього інституту стосовно базової доктрини сучасного конституційного права

¹⁹ Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. С. 7.

²⁰ Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2020. С. 7.

²¹ Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право)». Івано-Франківськ, 2018. С. 47.

²² Ibid. С. 318-352. Також див.: Книш В. В. Аналіз позитивного досвіду конституційно-правової відповідальності (на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн). Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. Вип. 7. С. 146-149.

– конституціоналізму. Як справедливо вважає І. Д. Сліденко, «на сьогодні демократичне управління немислиме без такої категорії, як конституціоналізм. Саме він розкриває сутність демократичного врядування та його функціонально-прикладні аспекти. Практичне втілення режиму конституціоналізму неможливе без дотримання відповідних принципів-вимог і належного інструментарію»²³.

Варто зазначити, що в сучасній доктрині конституційного права немає однозначного розуміння такого явища, як конституціоналізм. Це, як вважає В. Д. Бринцев, багато в чому зумовлено кількома чинниками. По-перше, тривалістю в часі: як філософсько-правова категорія, конституціоналізм має багатовікову історію. По-друге, на сутнісне наповнення цього загальносвітового вчення впливають національні традиції та практика державотворення. У зв'язку з цим відсутня реальна можливість виробити визначення, яке без жодних інтерпретацій було б покладено в національні наукові доктрини. По-третє, і це, мабуть, головна складність: з часом ця філософсько-правова категорія виявилася змістовно перенасиченою. Якщо в перші роки існування конституціоналізм пов'язувався з процесом правового унормування суспільних відносин і механізмами побудови держави, закріпленими не лише звичаями, а й законодавчими актами, то вже наведені сучасні визначення конституціоналізму свідчать про те, наскільки це явище є багатоаспектним і об'ємним за сутністю²⁴.

Щодо труднощів визначення сучасного конституціоналізму відомий угорський конституціоналіст А. Шайо не лише звертає увагу на небезпеку дефініцій, а й зазначає, що «ситуація з визначенням поняття «конституціоналізму» приблизно така, як у Святого Августина з Богом: «Не можу дати Йому визначення, але знаю, що таке безбожжя». Як далі вказує А. Шайо, «не існує задовільного визначення конституціоналізму, але є відчуття порушення конституції не тільки тоді, коли ми усвідомлюємо це, а й коли можемо це довести. Що саме спричиняє цю майже інстинктивну антипатію до певних дій влади, – різниться від країни до країни та від епохи до епохи»²⁵.

Керуючись таким праворозумінням, Ю. І. Турянський розглядає конституціоналізм як «багатогранне поняття з особливими ключовими державними та правовими елементами, без взаємодії яких неможливо втілити в життя цілісну правову державну політику, проте людиноцентристська парадигма є найважливішим елементом, що закладається в будь-якій моделі конституціоналізму, адже суверенітет народу, його свободна воля, гарантії захисту прав людини є завжди визначальними».

Узагальнюючи загальнотеоретичні підходи до розуміння конституціоналізму, Ю. І. Турянський не лише вказує на його виміри: «1) історико-правовий, де зазначене поняття розуміють через генезис розвитку конституційних цінностей, при цьому основний закон є тим суспільним консенсусом, що був досягнутий між народом і державою задля встановлення правових меж втручання держави в особисте життя людини і виступає певним інструментом контролю народу над владою, не допускаючи її свавілля; 2) вузькогалузевий (нормативний) – конституціоналізм опосередковує місце і роль основного закону у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходить вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини; 3) ідеологічний (комплексний), де конституціоналізм позиціонує як складну політико-правову систему, в підґрунтя якої покладені основні принципи та цінності, вироблені людством у процесі розвитку, що стали світовими стандартами функціонування правової держави та громадянського суспільства», а й доводить, що «розвиток правового розуміння поняття «конституціоналізм» дає змогу відійти від вузького історичного та нормативного розуміння цього поняття виключно як категорії конституційного права, а також розширює свою природу на всі суспільні правові відносини та увійшов у систему загальнотеоретичних понять. Конституціоналізм в сучасному розумінні легко імплементує новітні категорії, має

²³ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 25.

²⁴ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 7.

²⁵ Sajó, Andras. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. P. 9, 12.

потенціал поєднання нових правових та соціальних правил з класичною державницькою ідеологією»²⁶.

Підтвердженням цієї позиції є дефініції конституціоналізму, запропоновані представниками різних конституційних доктрин у межах різних конституційних праворозумінь, які свідчать про складність однозначного визначення цього явища. У сучасних наукових дослідженнях конституціоналізм розуміють як історію і теорію конституції; правління, обмежене конституцією; конституційний режим; конституційний правопорядок; верховенство конституції; верховенство права; політичну систему, що спирається на конституцію і конституційні методи управління; принципи політичної системи, сформованої на засадах конституції та конституційних методах управління тощо.

Так, з феноменологічної позиції до розуміння конституціоналізму підходить М. В. Савчин, на думку якого «конституціоналізм як *комплексний політико-правовий феномен* містить конкретний алгоритм мінімізації розриву між фактичною і юридичною конституцією, зокрема, сприяє реформуванню національних правових систем на засадах визнання засадничих соціальних цінностей (гідності людини, свободи, рівності, справедливості, солідарності, верховенства права тощо), легітимності публічної влади, відкритого демократичного дискурсу щодо напрямів здійснення публічної влади»²⁷. У його розумінні, конституціоналізм як політико-правовий феномен є відображенням не лише еволюції поглядів, ідей, доктрин про природу конституції, а й політико-правової практики їх втілення²⁸.

Щодо проблематики конституційно-правової відповідальності у її системному зв'язку з конституціоналізмом, М. В. Савчин, приділяючи значну увагу питанням парламентської відповідальності уряду, відповідальності суддів, відповідальності публічної влади загалом, окремо зазначає, що до системи засобів правового захисту Конституції, поряд з іншими елементами (право народу на опір недемократичному правлінню (право на самозахист); процедура внесення змін до Конституції; арбітражні прерогативи глави держави; перевірка конституційності виборів та референдуму; встановлення факту зловживання конституційними правами та позбавлення цих прав; діяльність конституційної юстиції; надзвичайні засоби (інститути надзвичайного, воєнного стану, прямого президентського правління, федерального втручання тощо)), належать конституційна відповідальність, визнання діяльності політичних партій неконституційними та їх розпуск²⁹. Проте надалі він детально не зупиняється на питаннях конституційно-правової відповідальності як елемента системи конституціоналізму.

Керуючись методологічною настановою, що «поняття конституціоналізму надзвичайно складне, комплексне, багатоаспектне, яке навряд чи можна повністю охопити однією дефініцією», І. І. Забокрицький пропонує розуміти конституціоналізм як «базовану на західній цивілізаційній та правовій традиції *доктрину обмеження влади*, що органічно охоплює інституційну (система взаємопов'язаних та взаємобалансуючих органів), аксіологічну (низку принципів, які є концентрованим втіленням конституційних цінностей) та нормативну (систему об'єктивованих правових норм, спрямованих на регулювання владних відносин) складові, а також практичне їх втілення в суспільстві, яке зорганізувалося для оптимальної реалізації суверенної влади, що природно належить йому загалом та кожному з його членів зокрема»³⁰. Втім, доволі ґрунтовно аналізуючи «елементи сучасного конституціоналізму як транснаціонального явища» (верховенство права, поділ влади, права людини)³¹, він взагалі не торкається проблематики конституційно-правової відповідальності та характерних для неї санкцій.

²⁶ Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2020. С. 11-12.

²⁷ Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. С. 13.

²⁸ Ibid. С. 15.

²⁹ Ibid. С. 331-332.

³⁰ Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. С. 99.

³¹ Ibid. С. 100-167.

О. М. Бориславська з позиції системного підходу обґрунтовує авторське бачення сутності конституціоналізму так: «у широкому значенні – як заснованої на ідеології ліберального характеру *політико-правової системи*, що є сукупністю взаємопов'язаних відносин між людиною, суспільством та державою, у яких гарантовані права людини, суспільство є вільним, а державна влада обмежена конституційними засобами; у вузькому значенні – як *конституційної системи правління* (системи суб'єктів, форм, засобів та методів правління у державі), заснованих на ідеях прав та свобод людини, верховенства права, демократії та обмеженого правління»³². Однак, попри ґрунтовність та предметну спрямованість проведеного дослідження, О. М. Бориславська розглядає проблеми конституційно-правової відповідальності у контексті процесів формування та розвитку європейської моделі конституціоналізму лише частково, зосереджуючись на аспекті парламентської відповідальності уряду та дисциплінарної відповідальності суддів.

Водночас із позицій феноменологічного та системного підходу обґрунтовує свою позицію В. Н. Патlachuk, який, з одного боку, вважає, що конституціоналізм – це «*політико-правова система*, спрямована на обмеження державної влади, і як така, яка вміщує відповідну ідеологію та доктрину», а з іншого боку, аналізуючи досвід Республіки Польща, розглядає «*феномен польського конституціоналізму як моделі взаємодії держави та суспільства*». Він також виокремлює і систематизує різні підходи до цього поняття та на їхній основі виділяє характерні риси цього явища: «1) наявність правового механізму обмеження державної влади; 2) конституційну форму правління; 3) верховенство права; 4) наявність конституції»³³.

Щодо проблематики конституційно-правової відповідальності у контексті конституціоналізму, В. Н. Патlachuk приділяє значну увагу історичним і сучасним проблемам відповідальності президента, суддів, депутатів парламенту та, особливо, конституційної відповідальності уряду й міністрів як особливості польського конституціоналізму.

Обґрунтовуючи *парадигмальне розуміння* конституціоналізму, як «сукупності ідеальних фрагментів конституційної дійсності (понять, цінностей, принципів, уявлень і практик), що поділяються суспільством на даному етапі розвитку держави та формують визначене бачення конституціоналізму, а також конкретні напрямки вирішення проблем конституціоналізму», Д. М. Белов пропонує визначення категорії «український конституціоналізм» як «*органічної єдності* конституційної ідеології та побудованої на ній національної конституційної теорії, конституційного законодавства України, конституційно-правової практики в Україні»³⁴.

Втім, попри прагнення дослідити феномен конституціоналізму з погляду його парадигми, під якою цей автор розуміє «сукупність ідеальних фрагментів конституційної дійсності (понять, цінностей, принципів, уявлень і практик), що поділяються суспільством на даному етапі розвитку держави та формують визначене бачення конституціоналізму, а також конкретні напрямки вирішення проблем конституціоналізму»³⁵, Д. М. Белов фактично не згадує проблеми конституційно-правової відповідальності у контексті процесів її формування та реалізації, а лише епізодично розглядає окремі питання парламентської відповідальності уряду тощо.

І. Є. Словська пропонує дещо схематичний підхід до розуміння конституціоналізму, яка дає визначення поняття конституціоналізму як «*політико-правової категорії*, яка опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходить вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини»³⁶. Водночас, за результатами свого дослідження вона робить висновок, що за своєю суттю конституціоналізм опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі держави, тобто *верховенство Конституції* та її статус як Основного Закону держави;

³² Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. С. 10.

³³ Патlachuk В. Н. Польський конституціоналізм: історико-правовий дискурс: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2021. С. 2, 98.

³⁴ Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2012. С. 9, 11.

³⁵ Ibid. С. 9.

³⁶ Словська І. Є. Український конституціоналізм: основні етапи становлення і розвитку: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2004. С. 5.

за змістом конституціоналізм – це *конституційне будівництво*, реалізація Конституції та її охорона, гарантування; за формою конституціоналізм опосередковує *конституційний лад*, тобто державний і суспільний лад, форми безпосереднього народовладдя, держави тощо. Щодо конституційно-правової відповідальності, то І. Є. Словська у своїй дисертації згадує про факт її існування лише один раз у контексті організаційного аспекту характеристики конституціоналізму як демократичної форми правління, обмеженої конституцією³⁷.

І. Л. Гордієнко обґрунтовує авторське бачення сутності «конституціоналізму» як «*режиму правового самообмеження* державної та іншої публічної влади на основі конституційних принципів і процедур, що забезпечують контрольоване використання влади за допомогою відповідних правових засобів (механізмів), а саме: а) правових заборон у конституційному праві як нормативній основі конституціоналізму; б) механізму «стримувань і противаг» у системі поділу державної влади як доктринальної основи конституціоналізму; в) громадянського суспільства як соціальної основи конституціоналізму; г) інститутів безпосередньої демократії як демократичної основи конституціоналізму; д) конституційного правосуддя як інституційної основи конституціоналізму»³⁸.

Щодо проблематики конституційно-правової відповідальності у її зв'язку з конституціоналізмом, розглядаючи особливості та значення механізму «стримувань і противаг» у системі поділу державної влади як доктринальної основи конституціоналізму, І. Л. Гордієнко лише згадує про «нааявність конституційно-визначених можливостей взаємного притягнення до конституційної відповідальності (право розпуску парламенту, вотум недовіри уряду з боку парламенту, імпічмент главі держави та інше)»³⁹.

В. Д. Бринцев пропонує розуміти під поняттям «конституціоналізм» лише «*політико-юридичний процес* розробки, прийняття (внесення змін) до Основного Закону держави і *втілення норм (положень) конституції у повсякденне життя* суспільства». Тим самим конституціоналізм в епоху глобалізації, на його думку, це «найдемократичніша Конституанта, сучасна Конституція, ідеальне дотримання і втілення її положень у повсякденне життя всіма державними структурами і громадянами держави. Все, що залишають за межами цього визначення, – ідеологія, доктрина, система конституційного права тощо, повинно одержати свій окремий статус, не бути складовим категорії-монстра і удосконалюватись та отримувати свій подальший розвиток як окремі самостійні інститути (конституційне право, теорія Конституції, конституційні доктрини і всі інші складові)»⁴⁰.

Водночас, «застосувавши водночас і інтегративний, і диференційний підходи до численних доктринальних поглядів на конституціоналізм як явище», В. Д. Бринцев пропонує «змістовну його сучасну модель з характерними ознаками: 1) правова ідеологія – забезпечення функціонування системи права в державі, побудова соціальної, правової (конституційної) держави; 2) наявність сукупності доктрин, концепцій, вчень, теорій побудови сучасної моделі держави і громадянського суспільства і механізмів їх втілення в конституційні акти; 3) досконала система конституційного права як фундамент для всієї системи національного законодавства; 4) побудована на принципах демократії і системи захисту прав людини і громадянина сучасна стабільна Конституція; 5) реальна дія принципу народовладдя в питаннях прийняття Конституції і внесення змін і доповнень до неї; 6) реально діюча система конституційної відповідальності; 7) забезпечення в національному законодавстві дії загальновизнаних міжнародних принципів і стандартів; 8) досконала національна система захисту Конституції – судовий конституціоналізм; 9) повага до Права, Закону як загальновизнана ідеологія суспільства і органів державної влади»⁴¹.

³⁷ Ibid. С. 16.

³⁸ Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. С. 18-19.

³⁹ Ibid. С. 144.

⁴⁰ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 14-15.

⁴¹ Ibid. С. 13.

Парадоксальним, проте досить ілюстративним з огляду на доктринальну розробленість тематики, порушеної нами в цьому підрозділі, є те, що В. Д. Бринцев, як один із небагатьох вітчизняних дослідників проблем конституціоналізму, котрий чітко й однозначно виділяє конституційно-правову відповідальність як одну з ознак його моделі (системи), у своєму досить ґрунтовному дослідженні, присвяченому питанням судового конституціоналізму, згадує про неї надалі лише один раз у контексті проблематики застосування юридичної відповідальності за невиконання судових рішень конституційних судів⁴², а відповідний інститут у запропоновану ним схему сучасного конституціоналізму ХХІ століття взагалі не включає⁴³.

Пропонуючи визначення поняття конституціоналізму як «публічно-правової системи конституційної організації сучасного суспільства», А. Р. Крусян вказує на мету сучасного українського конституціоналізму – «досягнення (визнання, забезпечення та захист) конституційно-правової свободи людини»⁴⁴. При цьому, розглядаючи як елемент системи сучасного конституціоналізму конституційний правопорядок, А. Р. Крусян єдина у вітчизняній конституційно-правовій науці не лише зазначає, що система його забезпечення, поряд з іншими елементами (конституційний контроль і нагляд з боку публічно-владних структур; конституційне правосуддя; громадський контроль), включає конституційну відповідальність (заходи конституційної відповідальності)⁴⁵, а й ґрунтовно аналізує інституційні та функціональні зв'язки між цими феноменами конституційного права⁴⁶. Так, на її думку, «конституційна відповідальність разом з іншими інституціональними і процесуальними засобами входить до системи забезпечення конституційного правопорядку, тобто до стадії «забезпечення конституційності». Таким чином, змістовний підхід у поєднанні із системно-структурним і процесуальним дає змогу забезпечити всебічний аналіз функціонального механізму конституціоналізму»⁴⁷.

Щодо власне механізмів співвідношення конституціоналізму та конституційно-правової відповідальності, насамперед у цьому контексті звернемо увагу на ґносеологічні витoki парадигми конституціоналізму в цілому⁴⁸ та парадигми організації та функціонування публічної влади в конституціоналізмі⁴⁹ зокрема. Як зазначає І. Д. Сліденко, «до винайдення конституціоналізму верховна влада завжди мала сакральний характер у прямому сенсі цього слова. Крім того, влада завжди персоніфікувалася, була, так би мовити, живою»⁵⁰.

Застосування принципу історизму в дослідженні феномену конституціоналізму є переконливим доказом цього. Адже політичній етнографії відомі приклади, коли суспільні структури, хоча й досить примітивні, управлялися на засадах відносно симетричної рівності, уникаючи при цьому різкої асиметрії та відчуження, що притаманні сучасним владовідносинам. Історична, антропологічна та правова наука ще із середини ХІХ ст. визначили, що перш ніж політична організація суспільства досягне рівня повноцінної держави, вона проходить через перехідний етап «майже держави». У різні часи домінували різні поняття таких утворень: морганівська військова демократія; давня або «стара» держава Мейна (англ. Ancient state); переддержава; варварська держава; рання держава; або як варіант, поширений у радянській науці, – ранньофеодальна держава; останнім ча-

⁴² Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 290-291; Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 2: монографія. Харків: Право, 2015. 376 с.

⁴³ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 16.

⁴⁴ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 12.

⁴⁵ Ibid. С. 15.

⁴⁶ Ibid. С. 321-331.

⁴⁷ Ibid. С. 302.

⁴⁸ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 9-62.

⁴⁹ Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. 203 с.

⁵⁰ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 29.

сом набув популярності термін вождівство, або чіфдом (від англ. Chiefdom); а у власне суто юридичних працях більш доречними видаються терміни, що зазвичай є синонімами, – додержавні, протодержавні чи державні утворення, хоча вони й мають універсальніший характер⁵¹.

У результаті їх вивчення наочно простежується поступове розшарування суспільства на владарюючих і підвладних, посилення нерівності та асиметрії у відносинах між ними, що призвело врешті-решт до панування та підпорядкування і, зрештою, до перерозподілу управлінських функцій та формування звичаїв і регламентів, що фіксували та закріплювали владні відносини. Системний аналіз генезису влади в такому ключі висуває на перший план ідею про те, що первинно влада в соціумі була радше регулятором суспільних відносин, механізмом соціального спілкування, способом людської самоорганізації та принципом колективного саморегулювання, ніж «річчю» або «властивістю», що належать будь-кому, як це тлумачиться в деяких сучасних вольових та силових концепціях влади⁵².

Також слід враховувати, що конституціоналізм, як і такі іманентні його системні принципи, як-от права людини, верховенство права, демократія, поділ влади, відповідальне правління, конституційний контроль тощо, запропонували сучасний підхід до сутності публічної влади, що було цілком логічно, зважаючи на епоху, в якій вони виникли. Саме в цьому сенсі і варто розглядати елементи, або ж базисні рівні конституціоналізму, дискусійність поняття, складу та ієрархічності елементів якого, за словами М. П. Орзіха, «передбачає як домінанту насамперед його системність, поліфункціональність та багаторівневність»⁵³.

Так, одним із ключових напрямів сучасного етапу державо- і правотворення в Україні, зазначає І. О. Костицька, «закономірно визнається підпорядкування реформування публічної влади утвердженню й забезпеченню реалізації конституційного принципу відповідальності держави перед людиною і суспільством, функціонування системи відповідального представницького правління. Відповідно формується й утілюється в життя людиноцентристська парадигма здійснення публічної влади в інтересах реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина». На її переконання, «необхідність розроблення й утілення в життя практичних настанов щодо відповідального представницького правління, за якого утверджується реальність і функціональна дієвість інституту юридичної відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною і народом. У такій парадигмі державотворення аксіомою є те, що жоден орган державної влади не може бути вільним від юридичної відповідальності, яка має пронизувати весь спектр реалізації державних функцій – від законодавчих до управлінських»⁵⁴.

Персоналізуючи кожну з гілок державної влади суб'єктами владних повноважень (законодавча гілка влади уособлюється в голові парламенту та парламентарях; виконавча гілка – у президенті, членах уряду та інших державних службовцях; судова гілка – в суддях), а також визначаючи юридичну відповідальність структурними елементами їхнього статусу (гарантії, права, обов'язки, дискреційні повноваження, конституційна дієздатність, заборони та обмеження)⁵⁵, Я. В. Якимович звертає особливу увагу на роль і місце «людського чинника в структурі конституційно-правових відносин»⁵⁶. Він доводить, що важливою формою антропоцентризму суб'єктів публічної влади в конституціоналізмі, що потребує детальнішого вивчення та розвитку в конституційному праві, є «складові (поведінкові) елементи людського чинника (знання, вміння, навички, досвід тощо)»⁵⁷.

⁵¹ Ромінський Є. В. Право в східнослов'янському правокультурному просторі. Правова держава. Випуск 34. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 202.

⁵² Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2010. С. 22.

⁵³ Орзіх М. П. Правова культура в системі сучасного конституціоналізму. Право та культура: теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15-16 травня 1997 р.). Київ: МП «Леся», 1997. С. 190.

⁵⁴ Костицька І. О. Юридична відповідальність депутата парламенту у системі відповідального представницького правління: конституційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2020. С. 29.

⁵⁵ Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. С. 80-81.

⁵⁶ Ibid. С. 153.

⁵⁷ Ibid. С. 150.

На його переконання, «виникнення конституційно-правових відносин (наприклад, у сфері законодавства) зумовлюється юридичним фактом (необхідністю прийняти закон), що створює підставу для реалізації суб'єктами своїх прав та обов'язків. Права та обов'язки реалізуються щодо певного предмета конституційного регулювання (голосування за законопроект) і виступають формою поведінки, яка, з одного боку, є вольовою дією суб'єкта (саме голосування), а з іншого – результатом прояву його людського чинника (вимога особистого голосування у поєднанні із зобов'язаннями присяги)». У конституційному регулюванні, зазначає він, «людський чинник найчастіше зафіксований у нормах конституційної дієздатності та правилах поведінки, що відповідає певним стандартам (наприклад, в обов'язках). Зазначений підхід до розуміння складових конституційно-правових відносин найкраще зіставляється із структурою конституційно-правової відповідальності, що складається із суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторін»⁵⁸.

З огляду на зазначене, саме в цьому сенсі і варто розглядати елементи структури системи конституціоналізму, що «в умовах сучасних українських конституційно-правових реалій наповнюється змістом, який складається із сукупності взаємопов'язаних елементів (Конституції та конституційного законодавства, конституційних правовідносин, конституційної правосвідомості та конституційного правопорядку), що, перебуваючи в системі та взаємодіючи одне з одним, набувають якісно нових характеристик як елементи змісту конституціоналізму»⁵⁹, а також його принципів: верховенство права; жорстко обмежене Конституцією демократичне правління; гарантії проти узурпації влади; поділ влади; гарантії індивідуальної свободи тощо.

Звідси беззаперечним є той факт, що інститут конституційно-правової відповідальності необхідно трактувати лише в контексті *conditio sine qua non* (лат. ['sine k^wa: 'no:n]) – букв. «без чого неможливо», «умова, без якої це не може бути» або «без якої немає нічого») для системи сучасного конституціоналізму та демократичного конституційного ладу. При цьому варто мати на увазі, що вітчизняними дослідниками встановлено нерозривну єдність між категоріями конституціоналізму та такими феноменами, як Конституція⁶⁰, конституційна держава⁶¹, конституційний лад⁶², демократія⁶³, конституційна реформа⁶⁴, конституційний контроль⁶⁵, конституційний процес⁶⁶ тощо. Отже, якщо продовжити цей логічний ряд, то конституційно-правова відповідальність виступає одночасно їх інституційним і функціональним породженням та співвідносним елементом у системі категорій сучасного конституційного права.

Факт, що конституційно-правова відповідальність є одним із елементів конституціоналізму, попри фактичну відсутність спеціальних досліджень із цієї тематики, довести доволі просто. Кон-

⁵⁸ Ibid. С. 153-154.

⁵⁹ Крусан А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 13-14.

⁶⁰ Кичун В., Оніщук І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 50-58; Федоренко В. Л. Конституція та конституціоналізм: сутність, сенси і взаємозумовленість. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2019. Вип. 2. С. 78-94; Чернецька О. В. Конституціоналізм і Конституція України: окремі аспекти співвідношення. Ірпінський юридичний часопис. 2023. Вип. 1(10). С. 37-44; Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. 564 с.

⁶¹ Федоренко В. Л. Конституція та конституційна держава: питання теорії та практики. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2020. № 3(9). С. 13-29. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)

⁶² Белов Д. М. Конституційний лад як основний елемент конституціоналізму. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Право. 2011. Вип. 17. С. 24-27.

⁶³ Берч В. В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 55-58.

⁶⁴ Белов, Д. М., Бисага Ю. М. Парадигма українського конституціоналізму та конституційна реформа: питання співвідношення. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 60-64; Белов Д., Гриньов В. Конституційна реформа в Україні як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму. Геополітика України: історія і сучасність. 2014. Вип. 2. С. 159-172.

⁶⁵ Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Правова держава. Випуск 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 147-155; Наливайко Л. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність. Нова політика. 1999. № 5. С. 48-51.

⁶⁶ Осадча І. А. Щодо проблеми співвідношення категорій «конституціоналізм» і «конституційний процес». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Вип. 44(1). С. 63-67.

ституціоналізм, у вузькому його розумінні, передбачає насамперед ефективне обмеження державної влади задля забезпечення прав людини. Навіть не вказуючи тут на окремі аспекти функціональності конституційно-правової відповідальності, зазначимо: її основне завдання полягає у впливі на найважливіші (насамперед, політичні) суспільні відносини в державі з метою охорони Конституції, належного виконання завдань, функцій та повноважень суб'єктів цих відносин, відновлення конституційного правопорядку, а також вирішення конституційних спорів між ними та подолання конституційних конфліктів⁶⁷. До речі, безпосередньо або опосередковано конституційно-правова відповідальність у відповідному контексті досліджується в динамічному вимірі та функціональній іпостасі й деякими іншими вітчизняними дослідниками, зважаючи на предмет, методологію та архітектуру їхніх досліджень⁶⁸.

Тому, з одного боку, було б великим перебільшенням стверджувати, що конституційно-правова відповідальність є гарантією не стільки Конституції, скільки конституціоналізму. Адже конституціоналізм — це насамперед універсальна теорія або система «політико-правових ідей та відповідної їм юридичної практики виникнення, становлення і функціонування конституції як особливого джерела публічного права»⁶⁹, тоді як Конституція (у її сучасному розумінні) — це «акт установчої влади (система норм права), у якому виражена суверенна воля народу стосовно організації і функціонування публічної влади як гаранта реалізації та захисту прав людини»⁷⁰. Утім, з іншого боку, необхідно зазначити: так само як конституціоналізм є «одним зі способів раціоналізації влади»⁷¹, так і конституційно-правова відповідальність є одним з елементів конституціоналізму, а отже, інструментів раціоналізації влади і держави загалом. Саме в такому контексті її й слід розглядати в аспекті теоретико-методологічного розуміння вчення про конституціоналізм.

Так, наприклад, досліджуючи феноменологію конституційного контролю в механізмі правової держави, І. Д. Сліденко зазначає: «з огляду на те, що до появи конституціоналізму, як певного засобу організації публічної влади, остання практично не мала меж в усіх сенсах цього слова, саме конституціоналізм можна розглядати як засіб юридизації влади. В свою чергу конституція, наочне втілення конституціоналізму, є констатацією такої юридизації. Таким чином, питання влади (політики) і питання права знаходять свій практичний вияв у конституції, яка в свою чергу є α та ω конституційного контролю. Саме в цьому і полягає глибинний аспект двоїстої природи конституційного контролю та органу, що репрезентує. Мета для якої формувався режим конституціоналізму – створити межі для публічної влади, для забезпечення свободи. Діалектика конституційного контролю, з огляду на цей факт, полягає у тому, що конституційний контроль з однієї сторони є породженням конституціоналізму, а отже є одним із інструментів забезпечення обмеження публічної влади, а з іншої, він є частиною владного механізму. Власне більшість концептуальних проблем пов'язаних із функціонуванням цього інституту, він завдячує саме цій дилемі. І всі заходи, що

⁶⁷ Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: проблеми концептуалізації. Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 100–104; Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: методологічні проблеми дослідження. Правова держава. Випуск 31. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 210–221 та ін.

⁶⁸ Вишневецька М. М. Праксеологія конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2024. С. 124–138; Гецько В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2015. С. 109–124; Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право)». Івано-Франківськ, 2018. С. 236–247; Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2000. С. 37–43.

⁶⁹ Речицький В. В. Конституціоналізм. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 404.

⁷⁰ Барабаш Ю. Г. Конституція. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 410.

⁷¹ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 30.

пропонуються для удосконалення інституту конституційного контролю, від належного його позиціонування, до ефективного механізму формування органу конституційного контролю, насамперед покликані позитивно вирішити цю проблему»⁷².

Поділяючи наведену авторитетну думку І. Д. Сліденка, а також враховуючи, що конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність у своїй синергетичній єдності є важливим засобом охорони конституції, забезпечення конституційної законності та конституційного правопорядку⁷³, вважаємо можливим екстраполювати запропонований ним методологічний підхід на об'єкт нашого дослідження. У цьому контексті конституційно-правову відповідальність слід розглядати однією з найважливіших форм реалізації конституційного контролю, що є передумовою виникнення відносин конституційно-правової відповідальності. Відтак конституційний контроль як інституційна та функціональна форма захисту Конституції, з одного боку, та конституційно-правова відповідальність як інструментальна складова механізму забезпечення конституційної законності та конституційного правопорядку, з іншого боку, у своїй системній єдності та функціональній спрямованості стають ефективним засобом мінімізації конституційних деліктів і захисту конституційних цінностей, державних і суспільних інтересів. З огляду на це, конституційно-правову відповідальність, поряд та в синергетичній єдності з конституційним контролем, слід вважати важливою складовою системи сучасного конституціоналізму.

Висновки. Резюмуючи результати проведеного дослідження, акумулюємо певні наявні у вітчизняній конституціоналістиці методологічні установки та висновки в системі координат «конституціоналізм» — «конституційно-правова відповідальність»:

1) За будь-якого наведеного вище доктринального тлумачення феномену конституціоналізму та оцінювання дії його принципів (зокрема: а) з темпоральної перспективи (так званих періодів еволюції змісту конституцій: перший (кінець XVIII — початок XX ст.); другий (1918–1939 рр.); третій — від 1945 року (періодів «старих», «нових» та «новітніх» конституцій)⁷⁴); б) ступінчастості реалізації, яка «характеризує розподіл повноважень між рівнями публічної влади (субнаціональний, національний, супранаціональний конституціоналізм)⁷⁵; в) системних якостей та елементного складу (Конституції і конституційного законодавства, конституційних правовідносин, конституційної правосвідомості й конституційного правопорядку)⁷⁶; г) географії виникнення та розвитку (у вигляді «трьох моделей — англійської, американської та європейської, що засновані на трьох основних концепціях конституціоналізму — матеріальній, формальній та інституційній⁷⁷); г) історичних засад розвитку (розуміння конституціоналізму як «безспірного надбання сучасної європейської цивілізації»⁷⁸, що пов'язано з «певними культурними та ментальними особливостями, спільними цінностями прав людини, верховенства права та демократії»⁷⁹) тощо), а також враховуючи, що д) конституціоналізм є насамперед «конституційним образом правління»⁸⁰, абсо-

⁷² Ibid. С. 30–31.

⁷³ Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Правова держава. Випуск 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 147–155.

⁷⁴ Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2003. С. 8–9.

⁷⁵ Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. С. 13.

⁷⁶ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 13–14.

⁷⁷ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. С. 9–10.

⁷⁸ Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 116.

⁷⁹ Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Львів, 2021. С. 25.

⁸⁰ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 31.

лютно обґрунтованою у зв'язку з цим є е) «необхідність виведення з наукового обігу термінів мусульманський конституціоналізм, тоталітарний (авторитарний) конституціоналізм, радянський конституціоналізм»⁸¹.

2) У кількісному та якісному вимірах конституціоналізм характеризується:

а) суб'єктом, яким є верховна публічна влада;

б) вектором дії — конституціоналізм функціонально-телеологічно спрямований на обмеження такої влади конституцією;

в) формою інструментарію – конституцією;

г) якістю інструментарію — вимогами до конституції;

ґ) кількісною стороною інструментарію — набором засобів для такого обмеження⁸².

3) З формального погляду конституціоналізм — це врядування, що відповідає конституції з певними якостями, для його обмеження, а з сутнісної – верховна влада повинна коритись формальній конституції, аж до самообмеження, в силу чого, конституція повинна містити мінімально необхідний інструментарій, для обмеження верховної влади, а влада повинна дотримуватись конституції⁸³.

4) Конституціоналізм та вся його система органічно пов'язані з конституційним правопорядком⁸⁴, інструментом дотримання якого, своєю чергою, є конституційно-правова відповідальність.

5) Конституційно-правову відповідальність у її співвідношенні з категорією «конституціоналізм» слід розглядати в парадигмі динаміки конституціоналізму щонайменше починаючи з останньої чверті XVIII століття. Принаймні саме тоді імпічмент президента — класична форма конституційно-правової відповідальності — розглядається в його сучасному сенсі. При цьому слід враховувати, що саме поняття «імпічмент» виникло в Англії ще в XIV ст. як знаряддя боротьби проти свавілля королівських фаворитів: імпічмент був судовою за формою і політичною за сутністю процедурою притягнення високопосадовців до відповідальності вищим представницьким органом держави. З погляду генезису конституціоналізму останнє уточнення є доволі важливим. Якщо зважати на формальне визначення конституціоналізму як доктрини, що передбачає обмеження свавілля держави конституцією, то динаміка конституціоналізму в принципі містить два етапи. Перший етап — це формування такого механізму: або еволюційним шляхом (Велика Британія), або одномоментною дією, як правило, прийняттям конституції (США у 1787 р., Польща у 1791 р., Франція у 1791 р. тощо).

У випадку прийняття конституції, як способу встановлення режиму конституціоналізму відбувається процес її адаптації. Відповідно, виникнення, становлення та розвиток елементів її системи, зокрема й конституційно-правової відповідальності, доцільно розглядати як один з етапів такої адаптації. Надалі вся практика застосування заходів конституційно-правової відповідальності, насамперед імпічменту президента, зводиться до такого роду адаптації, зважаючи на динаміку розвитку конституційного права.

6) Конституційно-правову відповідальність у співвідношенні з категорією конституціоналізму слід розглядати в синергетичному зв'язку з конституційними принципами та зумовленими

⁸¹ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. С. 10. У цьому контексті, див., зокрема: Бехруз Х. Релігійні та світські норми в правових системах ісламських держав. Порівняльне правознавство. 2012. № 3-4. С. 120-129; Гультай М. Вітчизняний конституціоналізм радянської доби та його трансформація після здобуття Україною незалежності. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 59-77; Забокрицький І. І. Допустимість існування «формальних» моделей конституціоналізму (на прикладі концепції «ісламського конституціоналізму»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15(1). С. 55-58; Кушніренко В. О. Реформування шаріату як основа модернізації ісламської держави в контексті теорії конституціоналізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2004. 19 с.; Худояр Л. В., Музика І. В. Керівні органи Комуністичної партії України як суб'єкти нормотворчості в теорії і практиці українського конституціоналізму 1977–1984-х років. Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 466-471 та ін.

⁸² Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 31.

⁸³ Ibid. С. 31.

⁸⁴ Крижановський А. Іпостасі конституційного правового порядку. Юридичний вісник. 2015. № 3. С. 45.

ними конституційними цінностями, в основу ієрархії яких покладено людську гідність і свободу: «конституціоналізм охоплює сукупність очікувань, пов'язаних із поведінкою легітимної влади, тоді як конституція є політико-правовим конструктом»⁸⁵. У цьому контексті «конституціоналізм — це не стільки формальна влада закону, скільки влада певних принципів, які узагальнено можна звести до категорії «верховенство права». При цьому слід розуміти, що законодавець ніколи не зможе обмежити свою владу за допомогою формального закону, адже завжди має можливість цей закон скасувати або змінити. Тому конституціоналізм — це щось більше, ніж формальний закон, щось на кшталт моралі. Саме тому конституціоналізм слід сприймати як стан ідеального характеру, що спонукає діяти певним, чітко визначеним чином»⁸⁶. Конституційно-правову відповідальність у цьому аспекті слід розглядати як спонукальний чинник до реалізації представниками влади покладених на них функціональних обов'язків, визначених конституцією. З огляду на те, що конституціоналізм виступає свого роду системою цінностей та поєднанням принципів, які в практичному аспекті традиційно визначаються категоріями на кшталт «конституційний лад», «державний лад», «правова держава», «верховенство права» тощо, конституційно-правова відповідальність є їхньою гарантією та інструментом правової охорони конституції, а її функціональність зумовлена саме цим чинником.

Отже, враховуючи, що конституціоналізм є «системою, яка охоплює низку теорій та доктрин, скоригованих практикою їх утілення»⁸⁷, надзвичайно важливими є реальне існування та дотримання конституційних принципів: «ідеється насамперед про верховенство права (оскільки саме за допомогою правових засобів утілюються ідеали, «дух» конституціоналізму) та обмеження влади. Саме «вірність» цим принципам, неухильне їх дотримання свідчить про існування конституціоналізму в його інституційному аспекті, а саме про створення системи організації влади, яка була б справді «конституційною». Саме тому в західній правовій традиції термін «конституційний» набуває саме ціннісного, субстантивного, а не формального значення»⁸⁸. З іншого боку, зважаючи на те, що, як було доведено вище, конституційно-правова відповідальність безумовно є одним з елементів конституціоналізму, є всі підстави розглядати її насамперед як принцип (принцип відповідального правління), причому як принцип у системі принципів конституціоналізму.

7) Основний висновок щодо проведеного нами доктринального аналізу феномену конституційно-правової відповідальності як елемента системи сучасного конституціоналізму є таким: принципове завдання у сфері досліджень конституційно-правової відповідальності полягає в тому, щоб створити фундамент, на якому б базувалася її універсальна теорія. Ця теорія, своєю чергою, була б загальною для всіх існуючих різновидів конституційного механізму організації публічної влади (форм правління) та варіантів державного устрою, незалежно від того, в якій державі цей інститут правового захисту конституції функціонує на практиці та який особливий зміст у нього намагаються вкласти в конституційній доктрині. В цьому, власне, і полягає феномен конституціоналізму як нерозривної єдності конституційної теорії та практики. При цьому універсальний підхід жодним чином не повинен ігнорувати особливості національних конституційних традицій, конституційної спадщини, конституційної культури тощо.

Таким чином, ідеється про створення системи універсалій на основі доктрини конституціоналізму, які могли б використовуватися для формування, розвитку та функціонування оптимальної моделі конституційно-правової відповідальності з огляду на особливості національної правової системи, форми державного правління, державного режиму тощо. Серед таких універсалій, що формують фундамент конституціоналізму, можна виокремити такі: права людини, верховенство права, демократія, поділ влади та правова держава, в якій реалізовано й функціонує режим конституціоналізму. У системі цих універсалій вагоме місце посідає й інститут конституційно-правової

⁸⁵ Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 116.

⁸⁶ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 32-33.

⁸⁷ Ibid. С. 33.

⁸⁸ Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. С. 98.

відповідальності. У цьому плані конституційно-правова відповідальність базується, точніше, є наслідком сукупної дії цих базових принципів конституціоналізму та сучасного конституційного права. Адже лише як наслідок реалізації цих принципів має практичний сенс принцип конституційно-правової відповідальності. В іншому випадку конституційно-правова відповідальність перетворюється на абсолютно формальний атрибут та фантом конституційного життя. Інститут конституційно-правової відповідальності, таким чином, позиціонується в системі конституціоналізму: чи то у випадку функціонування в силу конституційної традиції, чи то за умови, коли він запроваджується спеціально шляхом детальної конституційно-правової регламентації та організаційно-правового забезпечення практичної реалізації.

Реалізуючи принцип конституційно-правової відповідальності та виконуючи повноваження щодо її застосування на практиці, уповноважені суб'єкти конституційного права (народ, парламент, глава держави, суд, спеціальний трибунал, територіальна громада тощо) своєю публічно-владною функціональністю (як інстанції конституційно-правової відповідальності) виявляються в новій іпостасі з погляду на баланс влад, застосування конституційного контролю, розвитку парламентаризму, муніципалізму та інших інститутів системи сучасного конституціоналізму.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Sajó, András. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. 536 p.
2. Барабаш Ю. Г. Конституція. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 410-419.
3. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2010. 656 с.
4. Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Правова держава. Випуск 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 147-155.
5. Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: методологічні проблеми дослідження. Правова держава. Випуск 31. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 210-221.
6. Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: проблеми концептуалізації. Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 100-104.
7. Берч В. В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 55-58.
8. Бехруз Х. Релігійні та світські норми в правових системах ісламських держав. Порівняльне правознавство. 2012. № 3-4. С. 120-129.
9. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. 428 с.
10. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 2: монографія. Харків: Право, 2015. 376 с.
11. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 1: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.
12. Белов Д. М. Конституційний лад як основний елемент конституціоналізму. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Право. 2011. Вип. 17. С. 24-27.
13. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму. В.Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
14. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2012. 523 с.
15. Белов Д., Гриньо В. Конституційна реформа в Україні як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму. Геополітика України: історія і сучасність. 2014. Вип. 2. С. 159-172.
16. Белов, Д. М., Бисага Ю. М. Парадигма українського конституціоналізму та конституційна реформа: питання співвідношення. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 60-64.

17. Вишневецька М. М. Праксеологія конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2024. 240 с.
18. Гецько В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2015. 195 с.
19. Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. 263 с.
20. Гультай М. Вітчизняний конституціоналізм радянської доби та його трансформація після здобуття Україною незалежності. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 59-77.
21. Забокрицький І. І. Допустимість існування «формальних» моделей конституціоналізму (на прикладі концепції «ісламського конституціоналізму»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15(1). С. 55-58.
22. Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. 463 с.
23. Забокрицький І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 396 с.
24. Кичун В., Оніщук І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 50-58.
25. Книш В. В. Аналіз позитивного досвіду конституційно-правової відповідальності (на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн). Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. Вип. 7. С. 146-149.
26. Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право)». Івано-Франківськ, 2018. 420 с.
27. Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 115-127.
28. Костицька І. О. Юридична відповідальність депутата парламенту у системі відповідального представницького правління: конституційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2020. 443 с.
29. Крижановський А. Іпостасі конституційного правового порядку. Юридичний вісник. 2015. № 3. С. 41-46.
30. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
31. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. 546 с.
32. Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127-133. С. 127-128.
33. Кушніренко В. О. Реформування шариату як основа модернізації ісламської держави в контексті теорії конституціоналізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2004. 19 с.
34. Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.
35. Наливайко Л. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність. Нова політика. 1999. № 5. С. 48-51.
36. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2000. 180 с.
37. Орзіх М. П. Конституціоналістика у складі юридичних терміно-понять. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2009. Т. VIII. С. 118-124.
38. Орзіх М. П. Права культура в системі сучасного конституціоналізму. Право та культура: теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15-16 травня 1997 р.). Київ: МП «Леся», 1997. С. 190-193.
39. Осадча І. А. Щодо проблеми співвідношення категорій «конституціоналізм» і «конституційний процес». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Вип. 44(1). С. 63-67.
40. Патлачук В. Н. Польський конституціоналізм: історико-правовий дискурс: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2021. 388 с.
41. Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 224 с.
42. Речицький В. В. Конституціоналізм. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 403-410.

43. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
44. Ромінський Є. В. Право в східнослов'янському правокультурному просторі. Правова держава. Випуск 34. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 201-215.
45. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. 564 с.
46. Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 243 с.
47. Словська І. Є. Український конституціоналізм: основні етапи становлення і розвитку: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2004. 193 с.
48. Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. 482 с.
49. Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2003. 20 с.
50. Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Львів, 2020. 38 с.
51. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
52. Федоренко В. Л. Конституція та конституційна держава: питання теорії та практики. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2020. № 3(9). С. 13-29. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)
53. Федоренко В. Л. Конституція та конституціоналізм: сутність, сенси і взаємозумовленість. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2019. Вип. 2. С. 78-94.
54. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
55. Худояр Л. В., Музика І. В. Керівні органи Комуністичної партії України як суб'єкти нормотворчості в теорії і практиці українського конституціоналізму 1977–1984-х років. Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 466-471.
56. Чернецька О. В. Конституціоналізм і Конституція України: окремі аспекти співвідношення. Ірпінський юридичний часопис. 2023. Вип. 1(10). С. 37-44.
57. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія. Київ: Салком; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
58. Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. 203 с.

References

Bibliography:

1. Barabash YU. H. Konstytutsiia. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.: T. 4: Konstytutsiine pravo / redkol.: YU. H. Barabash (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2024. S. 410-419.
2. Batanov O. V. Munitsypalna vlada v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia / vidp. red. M. O. Baimuratov. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Yurydychna dumka», 2010. 656 s.
3. Batanova N. M. Funktsii konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti: metodolohichni problemy doslidzhennia. Pravova derzhava. Vypusk 31. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 210-221.
4. Batanova N. M. Funktsii konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti: problemy kontseptualizatsii. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2020. № 1. S. 100–104.
5. Batanova N. M. Konstytutsiinyi kontrol ta konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: kontseptualni problemy spivvidnoshennia ta vzaiemodii. Pravova derzhava. Vypusk 30. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2019. С. 147-155.
6. Bekhruz KH. Relihiini ta svitski normy v pravovykh systemakh islamskykh derzhav. Porivnialne pravoznavstvo. 2012. № 3-4. S. 120-129.
7. Berch V. V. Paradyhma implikatyvnoho vzaiemozviazku demokratii ta konstytutsionalizmu: kliuchovi tsinnosti. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii PRAVO. 2022. Vyp. 74. CH. 1. S. 55-58.

8. Bielov D. M. Konstytutsiinyi lad yak osnovnyi element konstytutsionalizmu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Pravo. 2011. Vyp. 17. S. 24-27.
9. Bielov D. M. Paradyhma ukrainskoho konstytutsionalizmu. V.Berezhni: RK «Yevrostandart», 2011. 400 s.
10. Bielov D. M. Paradyhma ukrainskoho konstytutsionalizmu: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kharkiv, 2012. 523 s.
11. Bielov D., Hryno V. Konstytutsiina reforma v Ukraini yak naslidok formuvannia novoi paradyhmy konstytutsionalizmu. Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist. 2014. Vyp. 2. S. 159-172.
12. Bielov, D. M., Bysaha YU. M. Paradyhma ukrainskoho konstytutsionalizmu ta konstytutsiina reforma: pytannia spivvidnoshennia. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu: Serii: Pravo. 2014. Vyp. 28. T. 1. S. 60-64.
13. Boryslavska O. M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: formuvannia, suchasnyi stan, tendentsii rozvytku: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kharkiv, 2019. 428 s.
14. Bryntsev V. D. Sudovi konstytutsionalizm v Ukraini: doktryna i praktyka formuvannia: u 2 kn. Kn. 2: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2015. 376 s.
15. Bryntsev V. D. Sudovi konstytutsionalizm v Ukraini: doktryna i praktyka formuvannia: u 2 kn. Kn. I: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2013. 392 s.
16. Chernetska O. V. Konstytutsionalizm i Konstytutsiia Ukrainy: okremi aspekty spivvidnoshennia. Iripinskyi yurydychnyi chasopys. 2023. Vyp. 1(10). S. 37-44.
17. Fedorenko V. L. Konstytutsiia ta konstytutsiina derzhava: pytannia teorii ta praktyky. Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia. 2020. № 3(9). S. 13-29. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)
18. Fedorenko V. L. Konstytutsiia ta konstytutsionalizm: sutnist, sensy i vzaiemozuvnolenist. Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnurishnykh sprav imeni E. O. Didorenka. 2019. Vyp. 2. S. 78-94.
19. Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruch. / Do 20-oi richnytsi Konstytutsii Ukrainy ta 25-oi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2016. 616 s.
20. Frytskyi O. F. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruch. Kyiv: Yurinkom Inter, 2002. 536 s.
21. Hetsko V. V. Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist narodnykh deputativ Ukrainy ta deputativ mistsevykh rad: problemy teorii ta praktyky: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2015. 195 s.
22. Hordiienko I. L. Konstytutsionalizm yak rezhym pravovoho obmezhenia derzhavnoi vlady: dys. ... d-ra filosof. za spets. 081 – Pravo. Kyiv, 2021. 263 s.
23. Hultai M. Vitchyzniani konstytutsionalizm radianskoi doby ta yoho transformatsiia pislia zdobuttia Ukrainoiu nezalezhnosti. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2015. № 5. S. 59-77.
24. Khudoiar L. V., Muzyka I. V. Kerivni orhany Komunistychnoi partii Ukrainy yak subiekty normotvorchosti v teorii i praktytsi ukrainskoho konstytutsionalizmu 1977–1984-kh rokiv. Almanakh prava. Pravovi zasady normotvorchoi diialnosti: natsionalnyi i zarubizhnyi dosvid. Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 466-471.
25. Knysh V. V. Analiz pozytyvnogo dosvidu konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti (na pidgrunti konstytutsionalizmu zarubizhnykh krain). Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. 2013. Vyp. 7. S. 146-149.
26. Knysh V. V. Teoretyko-pravove doslidzhennia instytutu konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti v Ukraini: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen (081 – Pravo)». Ivano-Frankivsk, 2018. 420 s.
27. Kostytska I. O. Yurydychna vidpovidalnist deputata parlamentu u systemi vidpovidalnoho predstavnytskoho pravlinnia: konstytutsiino-pravovi zasady: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2020. 443 s.
28. Kovalchuk V. Konstytutsionalizm v umovakh viiny: pytannia tsinnosti, prav ta identychnosti. Pravo Ukrainy. 2023. № 7. S. 115-127.
29. Krusian A. R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2010. 560 s.
30. Krusian A. R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm: teoriia i praktyka: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Odesa, 2010. 546 s.
31. Krusian A. R. Tendentsii suchasnoho ukrainskoho konstytutsionalizmu v umovakh hlobalizatsii. Almanakh prava. Transformatsiia zakonodavstva Ukrainy v suchasnykh umovakh. Vypusk 14. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2023. S. 127–133. S. 127–128.
32. Kryzhanovskiy A. Ipostasi konstytutsiinoho pravovoho poriadku. Yurydychnyi visnyk. 2015. № 3. S. 41-46.
33. Kushnirenko V. O. Reformuvannia shariatu yak osnova modernizatsii islamskoi derzhavy v konteksti teorii konstytutsionalizmu: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.01 «Teoriia ta istoriia politychnoi nauky». Kyiv, 2004. 19 s.
34. Kychun V., Onishchuk I. Konstytutsionalizm yak zmist mekhanizmu zastosuvannia Konstytutsii Ukrainy. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2021. № 5. S. 50-58.
35. Lvova YE. Hlobalnyi konstytutsionalizm: teoretychni pidkhody ta pravovi vyklyky do formuvannia (ideolohiia ta kontsept): monohrafiia. Odesa: Feniks, 2019. 294 s.

36. Nalyvaiko L. Konstytutsiyni kontrol ta konstytutsiino-pravova vidpovidalnist. Nova polityka. 1999. № 5. S. 48-51.
37. Nalyvaiko L. R. Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: pytannia teorii ta praktyky: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Kyiv, 2000. 180 s.
38. Orzikh M. P. Konstytutsionalistyka u skladi yurydychnykh termino-poniat. Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii. 2009. T. VIII. S. 118-124.
39. Orzikh M. P. Pravova kultura v systemi suchasnoho konstytutsionalizmu. Pravo ta kultura: teoriia i praktyka: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 15-16 travnia 1997 r.). Kyiv: MP «Lesia», 1997. S. 190-193.
40. Osadcha I. A. Shchodo problemy spivvidnoshennia katehorii «konstytutsionalizm» i «konstytutsiyni protses». Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo. 2017. Vyp. 44(1). S. 63-67.
41. Patlachuk V. N. Polskyi konstytutsionalizm: istoriko-pravovyi dyskurs: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Kharkiv, 2021. 388 s.
42. Rechyskyi V. V. Konstytutsionalizm. Korotka versiia. Chytanka z konstytutsionalizmu dlia zatsikavlenykh. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa, Prava liudyny, 2014. 264 s.
43. Rechyskyi V. V. Konstytutsionalizm. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.: T. 4: Konstytutsiine pravo / redkol.: YU. H. Barabash (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2024. S. 403-410.
44. Renov YE. V. Tsinnosti konstytutsiinoho ladu Ukrainy ta yikh pravova rehlamentatsiia: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kharkiv, 2017. 224 s.
45. Rominskyi YE. V. Pravo v skhidnoslovianskomu pravokulturnomu prostori. Pravova derzhava. Vypusk 34. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2023. S. 201-215.
46. Sajó, András. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. 536 r.
47. Salei M. I. Konstytutsiina aksiolohiia v suchasni Ukraini: naukovo-praktychna paradyhma: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2017. 243 s.
48. Savchyn M. V. Konstytutsionalizm i pryroda Konstytutsii: teoriia i praktyka realizatsii: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2013. 564 s.
49. Shapoval V. M. Suchasnyi konstytutsionalizm: monohrafiia. Kyiv: Salkom; Yurinkom Inter, 2005. 560 s.
50. Slidenko I. D. Konstytutsiyni kontrol v mekhanizmi suchasnoi pravovoi derzhavy: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2011. 482 s.
51. Slovka I. YE. Ukrainskyi konstytutsionalizm: osnovni etapy stanovlennia i rozvytku: dys. kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Kyiv, 2004. 193 s.
52. Stetsiuk N. V. Konstytutsionalizm v ukrainskii politychnii ta pravovii dumtsi (seredyna KHIKH st. – kinets 80-kh rokiv KHIKH st.): avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh vchen». Kyiv, 2003. 20 s.
53. Turianskyi YU. I. Somatychni prava liudyny v suchasni doktryni konstytutsionalizmu: teoretyko-pravove doslidzhennia: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Lviv, 2020. 38 s.
54. Vyshnevskia M. M. Prakseolohiia konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti subiektiv vyborchoho protsesu: porivnialnyi analiz: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2024. 240 s.
55. Yakymovych YA. V. Paradyhma antropotsentryzmu subiektiv publichnoi vlady u konstytutsionalizmi suchasnykh derzhav Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2020. 203 s.
56. Zabokrytskyi I. I. Dopustymist isnuvannia «formalnykh» modelei konstytutsionalizmu (na prykladi kontseptsii «islamskoho konstytutsionalizmu»). Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia. 2015. Vyp. 15(1). S. 55-58.
57. Zabokrytskyi I. I. Transnatsionalizatsiia suchasnoho konstytutsionalizmu: teoretyko-pravovyi vymir: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Lviv, 2021. 463 s.
58. Zabokrytskyi I. Transnatsionalizatsiia suchasnoho konstytutsionalizmu: teoriia ta praktyka: monohrafiia. Kyiv: «Vydavnytstvo Liudmyla», 2020. 396 s.